

SEMANTIKA KAO GRANA NAUKE O JEZIKU

Pavle Rogić

Nauka o jeziku, u najširem smislu riječi, izučava ljudski govor, kojemu temelj ili osnovu čine glasovi. Od glasova se sastoje riječi, koje se opet dalje udružuju u rečenice i rečenične sklopove i periode. Prema tome, nauka o jeziku obuhvaća nauku o glasovima, nauku o riječima i nauku o rečenici. Nauka o glasovima uči kako glasovi postaju, kako se razvijaju i mijenjaju, a u nauku o riječima ulazi tvorba riječi, oblici i značenje riječi.

Tvorba riječi i oblika zapravo je primijenjena nauka o glasovima. Ali primjenjivanje glasovnih zakona nije uvijek dovoljno da se protumači oblik riječi, jer jezične asocijacije i analogije koje se na njima osnivaju uzrok su da se glasovi uvijek ne razvijaju po utvrđenim pravilima i zakonima, nego i mimo njih, povodeći se za drugim oblicima i riječima u kojima postoje uvjeti za određene glasovne promjene. U takvim asocijativnim ili analognim tvorbama dolazi do odstupanja od glasovnih zakona. Pronaći takva odstupanja, utvrditi i objasniti njihove uzroke, važan je zadatak nauke o tvorbi i oblicima.

Kao u glasovima, tako mogu s istih razloga nastati odstupanja i u oblicima. Predodžbe i pojmovi udružuju se u našoj svijesti na razne načine, pa se i riječi kojima se te predodžbe i pojmovi izriču mogu među sobom udruživati ili asociirati na najrazličitije načine. Tako se npr. riječ *otac* može u svijesti udružiti s riječima: *mati, sin, djeca*, ili po svojim pluralnim oblicima: *oci, ocevi, očevi* sa *zeci, zecovi, zečevi*, ili po završetku *-ac* s imenicama: *borac, stolac* itd. Na taj način prijedlog *uz* dobio je svoj oblik *nuz*, a to *n* dobio je per analogiam od prijedloga *niz* koji ima baš suprotno značenje. Kako daleko ide jezična asocijativna svijest, vidi se najbolje kod nekih uzvika koji su zbog

svoga imperativnoga značenja dobili i imperativne nastavke. Tako je uzvik *na, nu* (= evo, uzmi) dobio oblik *nate, nute, de, deder : dete, dederte, hajdemo, hajdmo, hajmo, hajdete, hajte, hajdemote, hajmote*.

U tumačenju tih pojava dosta često dolazi do razlike između historijske i deskriptivne ili školske gramatike. Dok ova posljednja naprosto govori o pravilnim oblicima i izuzecima, dotle historijska gramatika uči da su pravilni mnogi oblici koje školska gramatika naziva nepravilnima i obratno.

Nauka o tvorbi riječi razlaže kako riječi postaju i kako se tvore. Temelj svakom etimologiziranju moraju biti glasovi i značenje riječi. Gdje toga nema, ne može biti ni govora o etimologijskom istraživanju. Značenje riječi, pored podudaranja u glasovima, jedino daje pravo pri utvrđivanju srodnosti dviju ili više riječi. Da li promjena glasova utječe na promjenu značenja riječi i obratno, da li promjena značenja riječi pospješuje ili izaziva glasovne promjene, ne može se dakako dokazati, ali je vrlo vjerojatna pretpostavka da među njima postoji korelativni odnos. Pri tome valja istaći ove mogućnosti. Značenje riječi se može promijeniti potpuno samostalno, a glasovi, odnosno oblik riječi ostaje isti, tj. promjena značenja vrši se nezavisno od glasovnih promjena. To se vjerojatno događa kad se promjena značenja riječi izvrši u kratkom vremenskom razmaku. Ako se s mijenjanjem značenja riječi zajedno mijenjaju i glasovi, onda glasovna promjena pomaže da prvobitno značenje riječi prije potamni i iščezne. Taj je proces svakako vezan na duže razdoblje.

Svaka je riječ prirodna jedinica koja je u složenom ili kompleksnom odnosu i vezi s drugim takvim jedinicama i s njima sastavlja rečenice i govorne cjeline, ali gledana sama za sebe, kao karika u dugom lancu, ona čini posebnu cjelinu koja izriče jedan pojam. Kao i sve drugo, i ona je podvrgnuta u toku svoga postojanja promjeni, bilo da se mijenjaju glasovi, koji joj daju oblik, bilo da se mijenja značenje, a da glasovi ostanu netaknuti, bilo zajedno jedno i drugo. Sve tri faze jasno se vide npr. u razvitku značenja latinske riječi *cohors* = ograda za stoku (lat. *hortus* = ograđeno zemljište, grč. *χόρτος* = ograda, got. *gards* = kuća, njem. *Garten* = vrt, slav. *gradъ*¹). U republikansko doba *cohors* znači *odio vojnika*, u doba careva *vojnička pratnja imperatora*, a odatle se u talijanskom (*corte*) i francuskom (*cour*) jeziku razvilo značenje *dvor, dvorjanstvo*.

Nauka o značenju riječi ima zadatak da sve te promjene u njihovu povijesnom razvitku prati, da utvrdi odnose između riječi i pojmova koje te riječi izražavaju. Pri tome treba imati na umu da se svaka riječ sastoji od onoga dijela koji je pravi, osnovni jezični znak ili izraz za pojam, koji možemo nazvati jezgrom riječi, i od promjenljivog, fleksivnog elementa, koji određuje i izražava određene modifikacije onoga pojma koji označuje ili izražava nje-

¹ Mladenov, Etimologijski rečnikъ, Sofija, 1941, s. v. *gradъ*.

gova jezgra (broj, odnos prema drugim riječima, vrijeme, način). Napominjemo da se u novije vrijeme prema terminima *fonem*, *morfem* upotrebljava i termin *semantem* kao nosilac osnovnog i prvobitnog značenja riječi ili njezine semantičke jezgre.

Asocijacija i analogija važan su faktor u razvoju svakog jezika, jer se na taj način stvaraju nove tvorbe u bogaćenju jezika. Na asocijaciji i analogiji osniva se i tzv. pučka etimologija, koja se sastoji u tome da se neka riječ, kojoj se ponajviše ne zna značenje, dovede u svezu s drugom poznatom riječi. Tako se npr. francuska riječ *trésor* (= blago), koja je postala od grč. θησαυρός (= blagajnica, blago), dovela u svezu sa *très or* (mnogo zlata). Slično je prema grčkom χελουτάριον postao u našoj narodnoj pjesmi *Vilindar*.

Slično se dogodilo s nekim imenima naših lokaliteta. Tako prof. Skok tumači da je *Stjeničak* u Baniji (**stjenica* = mala stijena) postao *Steničak*, *Crna Vas* u Lici postala je *Crna vlast*, hidronim *Sušica* u Žumberku *Sošice*.

Promjena značenja riječi može biti djelomična ili parcijalna i potpuna ili totalna. U prvom slučaju pored osnovnog, prvobitnog značenja riječi, razvija se novo, sekundarno značenje. U drugom slučaju prvobitno značenje se ugasio, iščezlo, nestalo ga je, a na njegovo mjesto došlo je novo značenje. U prvom slučaju riječ dobiva više značenja, postaje mnogoznačna, tj. pored prvobitnog pravoga značenja razvilo se. na osnovu sličnosti, srodnosti, suprotnosti ili kontrasta, uzročne veze ili kauzaliteta, novo, drugo značenje. Veliki broj tih novih značenja jesu prenesena, figurativna ili metaforička značenja. Metafora je uopće jedan od važnih izvora bogaćenja jezika. Novo značenje izazvala je potreba da se jezično fiksira neki misaoni sadržaj (predmet, svojstvo, odnos, radnja), za koji u jeziku nije postojala posebna, vlastita riječ. U najvećem broju slučajeva nova značenja stvaraju se na osnovi sličnosti ili srodstva između prvobitnoga i novoga značenja. Riječ *brod* značila je prvobitno *plitko mjesto na cijeloj širini neke vode (rijeke, jezera, potoka) kojim se moglo prijeći na drugu stranu*. Iz spomenutog značenja razvilo se novo značenje *lađa*, *navis*, tj. sredstvo kojim se može prijeći preko vode. Riječ *bujica* znači *obilje vode*, ali u prenesenom značenju znači i *obilje riječi*; *zračak sunca* je jedva primjetljiva i osjetljiva zraka sunca koja svaki čas može da se ugasi, a *zračak nade* je isto to samo preneseno sa sunca na novi misaoni sadržaj, i time je imenica *zračak* razvila novo metaforičko značenje. Na isti način govorimo o *podnožju gore*, *brda*, o *rukavu*, *rukavcu* rijeke itd. Metafore su vrlo česte kod kvalitativnih pridjeva. Osnovno značenje pridjeva npr. *oštar* je *šiljast*, *šiljat*, ali se značenje prenosi i na druge osjetne organe: *oštar vid*, *sluh*, *okus* i sl., a zatim *oštar um* (= pronicljiv). Riječ *jaram* prvobitno znači *drvena naprava u koju se prežu volovi*. Istom tom riječi nazvana je *morska riba* (*Zygaena malleus*) zbog sličnosti, jer ima glavu sa svake strane produženu poput jarma. Iz funkcije kojoj *jaram* služi razvila su se nova prenesena ili metaforička značenja: *breme*, *teret*, *težina*, pa dalje *ugnjeta-*

vanje, ropstvo. Razvitak značenja išao je i dalje, pa *dvostruki jaram* znači *naročitu vrstu zahvata pri sportskom rvanju*, a *jaram volova* isto je što: *par volova*.

Mogli bismo tako navesti velik broj riječi koje su na takav ili sličan način postale mnogoznačne, bilo da su njihova značenja prava ili prenesena. To vrijedi naročito za imenice, pridjeve i glagole. U tome se i sastoji izražajno bogatstvo svakog jezika. Prijedlozi i veznici su nepromjenljive riječi. U svakoj semantičkoj funkciji njihova je upotreba isto tako raznovrsna i složena, to više što njih u jeziku nema mnogo. Prijedlozi vrše semantičku funkciju u samostalnoj upotrebi i kao predmeci ili prefiksi u složenicama glagolskim, imeničkim i pridjevskim. Oni određuju odnos pojedinih padežnih oblika samostalnih riječi prema drugim riječima u rečenici. Taj odnos može biti u prostoru, vremenu, može biti u uzročnoj zavisnosti, može biti cilj ili svrha, poređenje, način. Veznici pak služe kao veze između rečenica, između grupa riječi i pojedinih riječi u rečenici, izričući njihove složene međusobne odnose ili ističući riječi i rečenice pred kojima stoje. Zato je određivanje ili fiksiranje semantičke funkcije prijedloga i veznika jedna od najsuptilnijih radnja, jer se nalazi u oblasti čiste apstrakcije.

Isto to vrijedi i za strane riječi koje su kao oznake za nove pojmove ušle u naš jezični fond iz tuđih jezika. Uzmimo ma koji primjer. Imenici *kompas* pravo je značenje: *sprava za određivanje strane svijeta, s magnetskom iglom koja uvijek pokazuje sjever*. Iz toga značenja razvilo se preneseno značenje: *onaj ili ono što pokazuje, daje pravac, smjer komu ili čemu*, a fraza *izgubiti kompas, biti bez kompasa* znači *biti, živjeti bez idejne orijentacije*. Riječ *kaiš* ušla je u naš jezik iz turskog jezika i znači *duga traka od kože (rjede od čega drugoga) koja služi kao pas, pojas ili za vezivanje*. Pored toga značenja razvila su se nova za ono što ima takav ili sličan oblik (*kaiš slanine, plameni kaiš, isjeći što na kaiše* itd.). Vuk u svom Rječniku navodi i specijalno značenje u brodogradnji: *jedna od dasaka kojima se pokrivaju bokovi lade*. Riječ je dobila i prenesena ili figurativna značenja: *lihva, zelenašenje*, pa dalje *prevara, podvala*. Od riječi *kaiš* nastao je čitav niz izvedenica s pravim i prenesenim značenjima: *kaišac* (dem. od *kaiš*), *kaišar* (onaj koji pravi kaiše; lihvar, kamatnik); *kaišariti* (baviti se kaišarskim poslovima; postupati kao kaišar); *kaišarluk* (kaišarski postupak, prevara, podvala; lihvarstvo, zelenaštvo); *kaišarski* (koji se tiče kaišara; koji je svojstven kaišarima); *kaišarstvo* (kaišarluk); *kaišati* (rezati na kaiše, npr. kožu, slaninu); *kaišilije* (npr. opanci koji su napravljeni od kaiša). Kako se u jeziku stvara novo značenje riječi i kako se takvo značenje brzo širi i prelazi čak nacionalne granice, najbolje nam svjedoči ruska riječ *sputnjik*, koja se u svom osnovnom ili primarnom značenju potpuno poklapa s našom riječi *sputnik*, ali je danas njeno glavno značenje: *nebesko tijelo, izbačeno raketom, koje kruži oko Zemlje*.

Ovo nekoliko navedenih primjera pokazuje da se za nove pojmove stvaraju nove riječi ili da se pored postojećih značenja jedne riječi neprestano razvijaju nova značenja. Taj proces je u stalnom toku, jer i za riječi i jezik vrijedi isti zakon kao i za sve u prirodi da ništa nije stalno, nepomično, nego je u prepreanom toku i razvitku.

Tim promjenama značenja riječi bavi se posebna grana nauke o jeziku koja se najčešće naziva semantika.² To je relativno mlada nauka i zadatak joj je da utvrdi zakone i pravila kako postaje značenje riječi, kako se razvija, mijenja i iščezava. Takve zakone teže je odrediti nego glasovne zakone, jer u semantičkom pogledu svaka riječ ima svoju povijest, a promjena njezina značenja dokaz je o promjeni određene predodžbe u svijesti čovjekovoj. Zato već W. Wundt s pravom kaže: die Bedeutungsgeschichte ist ein Stück der Geistesgeschichte.³

Svojestvo riječi da može mijenjati svoje značenje, osniva se na činjenici da je riječ govorni izraz za pojam. Pojmovi, međutim, nisu nešto jednostavno, već su složen proces raznih oznaka od kojih je jedna dominantna i s njom je riječ usko povezana. No dominantna oznaka ne ostaje i ne mora ostati uvijek ista, nju može da potisne koja druga, dosad u svijesti slabija oznaka, i tim se značenje mijenja. Tome može biti više uzroka. U prvom redu promjena kulture i društveno-političkog života. Pokazat ćemo to na jednom primjeru. Latinska riječ *pecunia* (= novac) izvedenica je od lat. *pecus*, *pecoris* (= stoka) i značila je isprva *stado*, *bogatstvo stokom*, a onda *stoka kao sredstvo razmjene u trgovini*. Kad je razmjenu predmeta istisnuo novac (bakar, srebro, zlato), izgubila je riječ *pecunia* svoje prvobitno značenje *stado*, *bogatstvo stokom* i dobila novo značenje *sredstvo za razmjenu – novac*. Za pojam novac (njem. Münze) Rimljani su katkad upotrebljavali i riječ *monēta*, a to je prvobitno bio pridjev božice Junone (Juno Monēta = Junona koja opominje, savjetuje). Blizu hrama Junonina u Rimu nalazila se kovačnica novca, pa se riječ *monēta* počela upotrebljavati za *novac*, a to značenje imaju danas romanski jezici, od kojih smo i mi primili riječ u tome značenju. Pojava kršćanstva u povijesnom razvitku latinskog jezika izazvala je tolike promjene u značenju i upotrebi latinskih riječi da se može govoriti o novom kristijaniziranom latinskom jeziku srednjega vijeka. Mnoge latinske riječi kao *trintas*, *incarnatio*, *missa*, *confessio*, *fidelis*, *redemptio*, *conversio* i sl. dobile su sasvim novi sadržaj u svojoj upotrebi.

Promjenu u značenju riječi izaziva i prelaženje jezika s generacije na generaciju. Ako je s tim povezan i korjenit društveni preobražaj, onda se to snažno odražava i u jeziku, u svima njegovim manifestacijama, u akcentu, u

² Prvi je to ime upotrijebio francuski lingvist M. Bréal prema grč. glagolu σημαίνω (označujem). Nijemci upotrebljavaju često i naziv Semasiologie i Bedeutungslehre.

³ Völkerpsychologie I², 2, 467.

oblicima, sintaksi, leksiku i semantici, jer je jezik stalan pratilac svega zbi-
vanja i u nama i izvan nas. Kako se to odrazilo u našem jeziku i kako se to
još uvijek ostvaruje, posebno je pitanje, o kome je u časopisu *Jezik* bilo
govora već u više navrata.

PRED DRUGIM IZDANJEM »PRAVOPIISA«

Ljudevit Jonke

»Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika« iz g. 1960. već je rasprodan,
pa valja misliti na priređivanje drugog izdanja. Principi na kojima je zasnovan
prilično su realni i funkcionalni, pa ih je naša štampa bez mnogo teškoća
usvojila i na hrvatskoj i na srpskoj strani. To znači da u drugo izdanje, uz
neke male i nebitne izmjene, možemo ići bez većih teškoća. To dakako u
prvom redu vrijedi za Pravopisna pravila (str. 11–168), dok će u Pravopisnom
rječniku (str. 181–882) biti potrebne izmjene, odnosno popravci, u priličnom
broju. Razloge za to treba tražiti u načinu na koji su priređena Pravopisna
pravila i Pravopisni rječnik. Stilizaciju Pravopisnih pravila izvršila su dva
člana Pravopisne komisije (prof. Mihailo Stevanović i prof. Ljudevit Jonke),
pa su zatim na tu stilizaciju dali primjedbe svi ostali članovi Pravopisne
komisije i u nekim pojedinostima usavršili tu stilizaciju, tako da je ona pri-
hvaćena i odobrena od svih članova Komisije. Obrada pak Pravopisnog rječ-
nika povjerena je po dogovorenim principima trojici članova Pravopisne
komisije (prof. Mati Hrasti, prof. Jovanu Vukoviću i prof. Radomiru Aleksiću)
i pri tom je dogovoreno da će se i tekst Pravopisnog rječnika dati svim čla-
novima Pravopisne komisije na uvid i primjedbe i zajedničko odobrenje, ali
kako se posao jako otegao i javnost je već postala nestrpljiva, pa je među
ostalim i Radio-Zagreb napao u jednoj emisiji Pravopisnu komisiju kako sporo
radi, odlučeno je u zadnji čas da se Pravopisni rječnik dade u štampu u
onakvom obliku kakav su mu dala tri obrađivača ili sređivača, kako ih Pra-
vopis naziva. Zbog toga što je izostala posljednja predviđena kontrola, u Pra-
vopisnom se rječniku nalaze i neka netačna i samovoljna rješenja. Zbog toga,
dakako, pri priređivanju drugog izdanja ta kontrola svih članova Pravopisne
komisije ne smije izostati, pa će i Pravopisni rječnik biti potpuno usklađen
s Pravopisnim pravilima i normom našega književnog jezika.

Ne bih htio ovdje nabrajati sve potrebne korekture jer će biti prilike da se
to učini prije predavanja rukopisa u štampu. Spomenut ću ovdje samo neke,
da bih potkrijepio ono što sam sprijeda rekao. Tako se npr. na str. 17. i 18.
u 12. i 13. paragrafu Pravopisnih pravila kaže da se sastavljena vlastita imena
pišu velikim slovom svakog sastavnog dijela ako njima označujemo sela,